

Київський університет ім.Тараса Шевченка

На правах рукопису

Слободян Олександр Трохимович

**Фонетична система російського
острівного говору в Україні
(проблеми стійкості та
інтерференції)**

10.02.02 - російська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата філологічних наук

Київ 1995

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00761553 (R)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Київському університеті ім.Тараса Шевченка.

Науковий керівник - кандидат філологічних наук, доцент
Володимирська Олена Олександрівна

Офіційні опоненти: - доктор філологічних наук, професор
Гриценко Павло Юхимович.
- кандидат філологічних наук, доцент
Ципцюра Людмила Федорівна.

Провідна установа: Київський педагогічний університет
ім. Михайла Драгоманова.

Захист відбудеться "15" грудня 1995 р. о 10⁰⁰
годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.01.30 в
Київському університеті ім.Тараса Шевченка (м.Київ, бульв.
Тараса Шевченка, 14)

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Київського університету ім.Тараса Шевченка (м.Київ, вул.
Володимирська, 58, кім. 10)

Автореферат розісланий "13" листопада 1995 р.

ЛННБ ім. В. Стефаника
АН України

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук, доцент Шахова Л.І. Шахова Л.І.

Загальна характеристика роботи.

Острівні говори з південноросійською мовною основою на терені Хмельницької області й Буковини почали досліджуватися в 50-ті - 60-ті роки ХХ ст. в працях М.А.Бріцина, В.І.Столбунової, В.І.Кузнецова, Ю.Т.Лістрової, Л.М.Лосевої, Е.Я.Бобер, А.Ф.Манаєнкової, а дещо пізніше у працях Н.М.Нікітенко, З.В.Василенко, Г.П.Мудрик та інших вчених. Описано всі рівні діалектних систем вказаного регіону. Напрацьовано фундаментальні узагальнення з проблем сегментної та супrasegmentної інтерференції (В.І.Столбунова, Н.М.Нікітенко).

Сучасний етап дослідження острівних російських говорів в Україні вимагає як робіт узагальнюючого характеру, так і наближення до проблематики комплексного білінгвістичного аналізу конкретних говорів.

Соціо- і психолінгвістичні проблеми взаємовпливу контактуючих мов ґрунтуються перш за все на узусі і конкретному мовленнєвому акті носіїв тої чи іншої мови. Тому дослідження живого мовленнєвого матеріалу завжди залишається актуальним у вирішенні мовно-історичних, мовно-культурних і мовно-педагогічних проблем.

Конкретні питання стійкості та інтерференції живого мовлення, яке в межах діалектної системи постійно змінюється під дією іншомовних впливів, психологічних і соціальних умов і тим готує функціональні зсуви в системі, - ці питання головно визначили актуальність теми дисертації. А сучасний рівень досліджень і типології діалектної просодики дозволяє вирішити поставлені проблеми узуального розвитку більш обґрунтовано і з кращим баченням перспективи, ніж це було можливим кілька десятиліть тому.

Особливий інтерес для дослідника полягає в тому, що описаний у дисертації острівний російський говір має складну історію. Первинна південно-західна материкова фонетична основа, підтримана в окремих своїх елементах під час територіальної міграції старообрядницької общини діалектами білоруськими й українськими, зустрілася із впливом повноакаючих говорів старообрядницьких общин наддністрянського регіону, що сильно ускладнило інтерферентні процеси.

Саме тому **метою** роботи визначено опис фонетичної системи російського острівного говору в трьох аспектах: функції, узусу і конкретного мовленнєвого акту.

Такий тернарний підхід обумовив специфіку **основної задачі** дослідження: простежити варіативність фонем як явище узусу в зв'язку з актом аперцепції живого мовлення, що є формою реалізації живого інтерферентного процесу.

Сформульована задача не може бути вирішеною без наступної проблематики:

1. Визначається діалектна приналежність острівного говору в складі російської мови.
2. З'ясовуються шляхи міграції говору.
3. Прогнозуються напрямки розвитку окремих найвагоміших для системи фонетичних процесів у зв'язку з явищами запозичення, адаптації, інтерференції.

4. Подається кваліфікація та обґрунтування результатів інтерференції на сегментному і супрасегментному рівнях.

5. Визначаються найслабкіші ланки системи на фонетичному рівні і дається характеристика перспектив розвитку фонетичної системи говору.

6. Пояснюється варіантність говору в зв'язку з історичним територіальним розселенням і віковими мовними особливостями носіїв острівного говору.

Матеріал для дисертації зібрано автором протягом 1990-1995 років. Записані на магнітну плівку і занотовані у транскрипції зразки живого діалектного мовлення від 57 інформантів, що постійно живуть на території чотирьох сіл з російським старообрядницьким населенням Пилипи - Хребтіївські, Соколовка, Ставчани і Хворосна, що у Новоушицькому районі Хмельницької області. Робота велася з представниками жіночої та чоловічої статі від 16 до 80 років. Окремо зібрано матеріал місцевої української говірки, що був звірений з "Атласом української мови" т.2 і діалектологічними роботами, в яких дається опис південно-західних українських говірок.

Об'єкт дослідження - монологічні та діалогічні тексти, фольклорні пісні та обряди, відповіді на запитання автора дисертації, спрямовані з'ясувати той чи інший варіант вимови. А також класні та домашні вправи, вибрані з зошитів учнів молодших класів.

Методи дослідження. Синхронічний та діахронічний аспекти дослідження обумовили використання описового методу з елементами етимологічного аналізу. За основу описового методу було взято індуктивний підхід. Але при дослідженні просодичних закономірностей інтерференції використовувалася дедукція, тобто процес пошуку закономірностей ішов від типології просодичних явищ до виявлення конкретних результатів інтонаційних і ритмо-динамічних зсувів. В роботі також використані порівняльний і статистичний методи.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що даний діалектний матеріал досліджується вперше з точок зору функції, узусу і живого мовлення: в названих трьох аспектах аналізуються опозиційні процеси інтерференції та формування недисимілятивного вокалізму, що призводить до уповільнення темпів розвитку говору, а також до несподіваних результатів на рівні ідіолектів.

Теоретична значимість роботи визначається намаганням виявити синхронічні та діахронічні причини вар'ювання фонетичної системи острівного говору в несприятливих умовах міграції. Всі зсуви досліджуються на рівнях системи, узусу і конкретного мовленнєвого акту, що дало змогу зачепити проблему мовної свідомості носіїв говору в зв'язку з фактами стабілізації інтерферентних зсувів сегментного і супрасегментного характеру, а також проблему свідомого збереження чистоти традиційного говору в мовленні інтелігенції і молоді. Таким чином, дослідження торкається соціально важливої проблеми ролі мови в етнічній самосвідомості людини.

Практична цінність роботи полягає в тому, що її результати

можна використовувати при складанні програм для опису окремих діалектів і програм компаративного дослідження різних мов; в узагальнюючих теоретичних роботах з типології інтерферентних явищ і просодії російських острівних говірок в Україні; в читанні курсів і спецкурсів з російської і компаративної діалектології; із стилістики російської мови; в практиці семінарів; в роботі вчителів російської та української мов у середній школі в місцях активної двомовності, що супроводжується явищами так званого "мовленневого суржикю".

Основні тези, що виносяться на захист:

1. За умов активності та історичної тривалості інтерферентних процесів в острівному говорі дані сегментної фонетики не завжди є достатньо переконливими для типології явищ у синхронії та діахронії. Тому діалектна приналежність острівного говору у складі мови визначається головно за даними просодії, які обумовлюють позиційні зміни голосних і приголосних, характерних тій чи іншій групі материкових говорів цієї мови.

2. В даному російському острівному говорі провідна роль просодичних зсувів у діахронії полягає в переході інтерференції у процеси внутрішньо-системного розвитку голосних і приголосних звуків, що взаємодіють у межах окремого складу. Дифузоподібні консонантно-вокальні акомодаци змінюють критерії визначення діапазону вар'ювання фонем і характер обумовленості варіантів фонем системою, що реалізується в можливості індивідуальної ознаки фонемі в умовах певних просодичних зсувів корегувати диференціюючий характер основного експоненту фонемі і формувати принципово новий варіант.

3. Протофункціональні варіанти фонем і силабемі в даному острівному говорі формують особливу логіку розвитку останнього, в першу чергу на рівні узусу: вони стверджуються головно в мовленні носіїв, які не володіють літературним варіантом мови, оскільки пов'язані з принциповою можливістю зв'язку твердих приголосних з передньорядними голосними, що є відсутнім у традиції російської мови. Це створює враження більш глибокої інтерферованості мовлення інформантів похилого віку. Крім того, в мовленні молоді формуванню силабем не сприяє більш розвинутий в бік недисимілятивності вокалізм.

Апробація роботи. Основні тези і висновки дисертації викладені в доповідях на:

1) "Міжнародних славистичних читаннях, присвячених пам'яті академіка Л.Булаховського" (22 травня 1995 року, Київський університет ім.Тараса Шевченка);

2) І Міжнародній конференції пам'яті професора Ю.О.Жлуктенка "Мови європейського культурного ареалу: проблеми розвитку і взаємодії" (21-22 вересня 1995 року, Київський університет ім.Тараса Шевченка).

Експериментальна сторона дослідження забезпечена магнітними записами й участю в їх транскрибуванні групи професійних і групи непрофесійних аудиторів.

Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри російської мови Київського університету ім.Тараса Шевченка (червень 1995 року).

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох глав, узагальнення і висновків, бібліографічного списку, додатку з транскрипцією текстів.

Зміст роботи

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми і визначається проблематика роботи. Даються загальні ознаки первинної міграції острівного російського говору та історія його локалізації в Україні. Визначається міра вивченості острівних російських говорів Наддністрянщини і Поділля, джерела і специфіка російсько-українського білінгвізму на терені Новоушицького району Хмельницької області. Подається загальна характеристика фонетики українських говірок, що впливають на досліджуваний острівний російський говір.

Глава 1 "Вокалізм" складається з двох частин. **Частина 1** "Системні зв'язки" розглядає склад континуальних голосних під наголосом та їх дистрибуцію. Відзначається, що варіативність найяскравіше проявляє себе в групі голосних верхнього підняття /i/ та /и/. Приклади: жі'л, пач'і'нка, рі'с к; рйба-рйба, пйтка-пйтка-пйтка; рйнак-бык; хм'і'л'; стрка (рос."резинка") та інше.

Результати попереднього узагальнення наголошених звуків висвітлено в матриці, за допомогою якої було визначено функціональну релевантність континуальних голосних. А саме, звуки и, э, і, у, о, а кваліфікуються як основні експоненти відповідних фонем (звукотипів), що реалізуються у живому мовленні певним набором перцептивних одиниць. Останніх визначено (як і в літературній мові) - 18, серед яких є такі: і^а, л, э (після паузи), і (після твердої приголосної), ы (між веллярними приголосними). Серед останніх для нормативного мовлення властивий лише э після паузи, що в досліджуваному говорі в найближчому минулому вживався в позиції тільки після м'якої приголосної.

Далі з'ясовуються умови формування і реалізації 18 голосних перцептивних одиниць, тобто тих, що розрізняються на слух носіями говору. Важливим фактом є те, що перцептивні одиниці розпізнаються носіями говору як в наголошених, так і в ненаголошених позиціях, що є результатом інтерферентних змін у просодії слова і фрази. Формування нетрадиційних голосних пов'язано також з певними живими фонетичними процесами в системі приголосних.

Модифікації голосних можна підвести під типологію, спираючись на твердість-м'якість та локальний ряд приголосних і характер інтерференції. Від першої ознаки залежить аперцепція головної таких звуків як а, á, â, э, э, о, ô, ô, і, у, ý, ý, и. Від другої ознаки найбільш залежна аперцепція звука ы, а також э після паузи. Сегментна інтерференція формує звук і після паузи і твердих проголосних та звук і^а. Звук л (ь) зобов'язаний своїм перцептивним характером локальному ряду оточуючих приголосних та інтерференції на рівні фразової просодики.

Інтерес до перцептивних характеристик пов'язаний з особливими умовами переходу інтерференції у внутрішньосистемний

процес. Вступаючи в опозиції, нетрадиційні перцептивні одиниці створюють в системі певну напругу, що нейтралізується формуванням супрасегментних дифузних одиниць, тобто особливих складів ж'ї, ш'ї, ч'ї, т'ї, д'ї, п'ї, б'ї, м'ї та їх'модифікацій (ті, ді, пі, бі та ін.). Такі склади є результатом посилення консонантно-вокальної акомодатії і можуть мати силабемний характер.

В роботі детально простежується процес переходу акомодатії в дифузію (в лінгвістичному і психолінгвістичному аспектах), в якому виокремлюється три етапи: 1) запозичення від української говірки живого позиційного і непозиційного чергування голосних типу [воротило] - [на ворот'їл'ї] або [патіка] - [пат'їка], що призводить у російській говірці до таких форм як [п'а'рїна] - [на п'а'р'їнэ] або [жіла] - [ж'їл'ї] і т.ін.; 2) формування в острівній говірці на основі інтерферентного чергування дифузоподібних складів як от: ш'їрма, ж'їр, т'їпчик (тіпчик), б'їтий (бїтий), м'їла і под.; 3) реалізація силабемного характеру в групі складів з шиплячими: ж'ї, ш'ї, ч'ї в результаті витіснення їх м'яких і твердих модифікацій (самі ці склади мають особливу центрованість на стикові між приголосним і голосним, що пов'язано з послабленням динамічних характеристик голосних).

Але синтагматика острівного говору зберігає можливість опору такому процесові. Останнє полягає в можливості зворотнього зсуву центрованості силабем на голосному [ї], що звільнює приголосний для подальших модифікацій в межах складу в бік пом'якшення, оскільки воно було задано в артикуляційній програмі акомодатії ще на етапі чергування и/ї після твердих приголосних. В результаті підняття звуку [ї] завищується. Так знову з'являються м'які шиплячі з голосним [ї]: служ'їр', ж'їзн', ш'їр'ька та ін. Але це вже не запозичення (як було напочатку), а вислід самостійного розвитку локальної ланки системи російського острівного говору.

Результатом можливості різних модифікацій складів дифузного характеру є формування і реалізація так званих протофункціональних одиниць на супрасегментному рівні. Потрапляючи в ненаголошені позиції, дифузоподібні склади беруть участь у диференціації звукових оболонок слів. Порівняймо: [ч'ї'ставой] ("чистой") - [ч'їрпалка] ("черпалка"); [скр'їпэл] ("скрипел") - [скр'їпл] ("скрепил"); [ш'їпавой] ("шиповой") - [шиптат'] ("шептать").

Отже, досліджуваний острівний говір в межах інтерференції на сегментному та супрасегментному рівнях дає факти, що засвідчують посилення функціональної ролі диференційної ознаки ряду голосної [ї]. Саме зсуви по ряду в результаті інтерферентного чергування и/ї перетворюють напівм'якість попередніх приголосних у сталу ознаку, яка, однак, не може реалізуватися без самої голосної переднього ряду і тому стає фактором дифузних супрасегментних формувань.

Викладене вище засвідчує активні живі процеси в синтагматичі і парадигматичі в групі голосних /ї/, /и/. Дещо більш сталий характер мають голосні /э/ та /у/, /о/, /а/, але й серед них зустрічаємо оригінальні модифікації, особливо на рівні ідіолектів (заміна [а] на [э] під наголосом,

заниження підняття [y] до [y°], [y^h], [y^h] та ін.).

Для позиції першого переднаголошеного складу після твердих приголосних (окрім шиплячих і ц) характерна система недисимілятивного акання, що сформувалася з дисимілятивної системи. Останнє дістає пояснення в існуванні на рівні ідіолектів трьох варіантів дисиміляції переднаголошеної голосної: 1) ь°, о^h; 2) ь^a, а^h; 3) а^h, а. До певної міри ці варіанти мають вікову залежність: перший - у людей похилого віку, другий і третій - у молодих. Ствердження недисимілятивного акання продовжується морфологічно - через уподіблення форм. Наприклад: [ʒaróx], але [ба^hра^hда́] чи [б^hро^hда́] змінюються поступово на [барада́], [барадо́й], [баради́].

В переднаголошеному складі після м'яких приголосних (а також після шиплячих і ц) можна визнати первинним для острівного говору е-дисимілятивне якання жиздринського підтипу, яке, в свою чергу, могло розвинутися (ще до приходу в Україну) із щигровського підтипу. Цей висновок ґрунтується на аналізі фольклорних текстів і живого мовлення інформантів похилого віку. Наприклад:

а на'мо́и в карау́л закрича́в
а б'а°эно́бай вс'о́ в па́нот паб'(э)жа́п
а б'а°зру́кий да лыса́ю
за чуприну́ прид'(э)ржа́в
ја маско́ўский син куп'э́ц
ја ім'эйу лаўки
јэст' і ш'іла јэст' і міла
з'а°л'о́нийа° траўки

Але в живому мовленні сьогодні знаходимо тенденцію до трансформації старого жиздринського підтипу в асимілятивно-дисимілятивне і сильне якання. Наприклад: м'ан'а́т', д'ат'а́м і под.; на рівні ідіолектів зустрічаємо фонетичні варіанти: д'ат'а́м'і - д'эт'а́м'і - д'іт'а́м'і, н'асла́ - н'эсла́ - н'ісла́ і т.ін. Тут відчувається вплив нормованої мови ("ікання") і недисимілятивного якання сусідніх російських острівних говорів. Більш розвинуте в бік недисимілятивності акання досліджуваного говору сприяє процесам асиміляції переднаголошених голосних. На сучасному етапі можна говорити про реалізацію системи асимілятивно-дисимілятивного що

якання в мовленні абсолютної більшості носіїв говору.

Решту ненаголошених позицій в острівному говорі характеризує суттєва вокалізація, що має відміну в залежності від конкретної позиції у слові, а також від віку інформантів. Найбільш "співуче" мовлення - у представників середнього віку (мā́нāш'э́чкā, т'āт'э́н'кā, ж'э́н'чй́нā). У молодих людей простежується слабка редукція (ба'радā, паһаран'іл'і, йа'лаwā, д'э́вчкa, б'ар'э́м'лньст), ступінь якої збільшується в післянаголошених некінцевих складах. У людей похилого віку спостерігається редукція в першому переднаголошеному складі (п'эр'эхот, war'ьн'іци, суп'ьwбй), що в діяхронії завжди було ознакою приналежності до південно-західних материкових російських говорів.

Таким чином, маємо в одному говорі два опозиційні процеси: вокалізація і редукція. Це справляє загальне враження неусталеної просодії, що сприяє розвитку на цьому рівні активної інтерференції (див. нижче гл.3).

У частині 2 "Лінійні сполучення в звуковому континуумі" уточнюються умови взаємодії звуків з метою визначення причини реальних і потенційних зсувів у системі на сегментному рівні.

Порівнюючи пари звуків л-ъ та 'а^а-ъ, можна помітити, що потенція звуків ъ, ь в говорі пов'язана швидше із впливом нормованої літературної мови, аніж із внутрішньосистемним процесом формування редукції. Остання поки що зупинилася на звуках типу л, 'а^а, тобто слабoredукованих.

Збереження в ненаголошених позиціях повних голосних і, и, у, э, а (іноді навіть - о), їх здібність чергуватися з "новими" повними голосними і^і, и^і, а також з редукованими доводить напружену ситуацію в просодії слова і фрази. Але підвищена вокалізованість ненаголошених позицій не може бути тільки результатом інтерференції на просодичному рівні. Численні факти доводять первинну вокальну насиченість звукових рядів у говорі. Серед них: рефлексії з [и] в позиції сполучення редукованого з j; протетичні w, j на початку слова перед голосними; флексії з [и] замість [а] після сонорних на межі з основою ([са бајарим'і]).

Отже, сполучення голосних з приголосними ускладнено в говорі такими причинами: 1) недосконалість категорії твердості-м'якості; 2) збереження лабіалізованого w та деяких веларних приголосних (п, б; частково т, д); 3) редукція; 4) вокалізація ненаголошених складів; 5) зв'язок усіх названих явищ і процесів з інтерференцією на сегментному та супрасегментному рівнях.

Глава 2 "Консонантизм" має також дві частини. **В частині 1** "Системні зв'язки" з'ясовується склад континуальних приголосних, їх дистрибуція, на основі якої узагальнюються звуки в фонемі (звукотипи).

Зазначається, що прогресивний розвиток вокальної системи в острівному говорі майже вичерпаний. Вокалізм є у стадії своєрідної стагнації, коли прогресивні і деградаційні процеси взаємно

уповільнюють темп і немов би вичікують нового якісного поштовху в той чи інший бік розвитку системи. Такий поштовх готується кількісним накопиченням фактів. Дистрибуційні матриці, що подаються у дисертації, демонструють кількісну перевагу перспективи саме в сполученнях приголосних з приголосними (а не з голосними), що може призвести до подальшої деградації вокальної системи, на шляху якої перепорою є лише інтерференція з українським говором на просодичному рівні. Але роль останньої не аби яка важлива. І тому, якщо сучасні інтонаційні і ритмо-динамічні характеристики в живому мовленні молоді залишаться незмінними протягом найближчих десятиріч, слід очікувати подальшого зближення російського острівного говору з українським говором.

Опозиційний аналіз виявив в острівному говорі 33 приголосних фонем, які з деякими обмеженнями (наприклад, для /ф/, /ф'/ в слабких позиціях) реалізуються перед голосними непереднього ряду а, о, у. Перед голосними і, э та їх модифікаціями реалізуються тільки м'які та напів'які приголосні звуки, що експонують звукотипи з первинною м'якістю (у тому числі ч, ш, ж, ш; обмежено реалізується вібрант р'). Весь набір приголосних перед і, з складає 17 фонем; до нього можна додати м'які реалізації твердих звукотипів в межах додаткової дистрибуції к', ж', х'. Особливий набір приголосних фонем маємо в позиціях перед модифікаціями [и] та [ы]. Перед [и] - всі тверді приголосні, окрім /ч/, /ш/, /ж/ - всього 16 фонем (сполучення жи, ши, чи реалізуються головню в якості модифікацій силабем жі^и, ши^и, чи^и). Перед [ы] маємо білабіальні проривні тверді та фрикативну /w/, смично-прохідну /m/, зубні проривні тверді, а також /к/, /з/, /h/ ([x]) - усього 9 реальних фонем (позицій). У мовленні молоді фарингальний характер /з/, /h/ активно нейтралізується задньоязиковою артикуляцією по аналогії з /к/ в процесі формування м'яких пар.

Аналіз живих фонемних та алофонемних чергувань в позиціях реальної та потенційної нейтралізації приголосних дає можливість стверджувати:

1. Обмеженість нейтралізації з твердості-м'якості в говорі пов'язана з історичною веляризованістю або навіть лабіолізованістю білабіальних приголосних і вібранту р, які частково вплинули на якість зубних проривних і були підтримані в ході міграції говору спочатку білоруськими, а згодом українськими говорами.

2. Нейтралізація з локального ряду дає цікавий факт: сполучення шч може скорочувати свій другий компонент. Причина - у стійкій твердості ч, яка зустрічається з неусталеною твердістю шиплячої ш. Тому можемо стверджувати, що збереження в мовленні інформантів сполучення шч засвідчує перевагу ознаки м'якості шиплячої фрикативної над твердістю шиплячої африкати (остання у інформантів все частіше підмінюється м'якою модифікацією в усіх позиціях). І навпаки, реалізація сч>ш (замість шч) говорить про збереження твердості африкати. Останнє засвідчує також не

інтерферентний характер твердого ч (замість [раш'эсат'] звучить [раш'эсат'] або [раш'эсат']).

У частині 2 "Лінійні сполучення в звуковому континуумі" уточнюються синтагматичні зв'язки приголосних, що зумовлюють ті чи інші живі чергування фонем. Помітимо найважливіші моменти в таких сполученнях.

1. Спорадична реалізація перед і^а, и шиплячої модифікації [ш], а перед і модифікації [ш'] засвідчує відновлення в мові довгої шиплячої глухої фонемі /шш/, що була історично властива всім старообрядницьким общинам на південний захід від Москви. Скорочення [шш] могло відбутися ще до приходу в Україну під впливом деяких західноросійських і білоруських говірок. В останніх сполучення [шч] було біфонемним і дуже стійким. Це сприяло тому, що в досліджуваному острівному мові звук [шш] аналогічно переходив на межу морфем ([рашшбт] замість [рашчбт]). Сьогодні в ідіолектах спостерігається плутанина [шш], [шч], і тому частіше звучить або [ш'ч'], або [ш], що зумовлюється конкретною "перемогою" м'якості [ш], [ш'] або тведості [ч].

2. Шиплячі перед э як правило тверді, що означає їх давню твердість, оскільки більшість твердих приголосних перед э чергуються з м'якими своїми парами (пом'якшуються в межах додаткової дистрибуції навіть к', ж', х'). Пом'якшення перед э задньоязикових і вібранта, навпаки, може бути свідченням колишньої сформованості м'яких пар, що нейтралізувалися в іншомовному оточенні з причини своєї функціональної слабкості.

3. Аналогічне сприйняття велярності деякими новими групами приголосних призводить і до подібного запозичення лабіальності. В результаті можна спостерігати таке явище: в позиції, наприклад, між такими лабіалізованими приголосними зниження динамічних показників голосної під наголосом в структурі синтагми і фрази дозволяє артикуляційному апарату редукувати вимову голосного звуку: [длк]>[дък]>[д'к]. І хоча в більшій мірі це стосується службових слів, оскільки вони найменш завантажені на смисл, редукція наголошеної голосної може спостерігатися і в окремих словах з достатнім смисловим наповненням як от предлог [чър'ьс]. Так, до проривних зубних і задньоязикового к за аналогією можуть долучатися будь які приголосні з нестійкою ознакою твердості-м'якості. В результаті в живому мовленні реалізуються форми: ж'клт', чърний і т.ін. (див. гл.3).

4. Окремий розділ другої частини присвячено модифікаціям приголосних в межах складів. З'ясовується залежність таких модифікацій від артикуляційних механізмів, що є спільними для всіх варіантів російської мови загалом, але при тому можуть змінюватися. Тому ставиться питання, яким чином спільні для всієї мови особливості механізмів пов'язані з їх конкретними змінами в острівному мові.

Головну причину всіх модифікацій в межах складу слід шукати в

просодичних зсувах. Так, в досліджуваному говорі голосний щільніше пов'язаний з попереднім приголосним, аніж з наступним, тобто ми маємо справу з південноросійською просодичною основою. В говорі такий стан доводиться головно функціонуванням дифузних складів, що є завжди відкритими.

Однак формування таких складів реалізується лише всередині фонетичного слова, що до певної міри засвідчує посилення контакту наступної приголосної з попередньою голосною (як в північноросійських або українських говорах). Сказане стосується головно силабем ж'і^н, ш'і^н, ч'і^н, подекуди р'і^н. Але від останніх помітно відрізняються складові сполучення із слабкішою консонантно-вокальною акомодациєю, в яких якість попереднього приголосного змінюється в залежності від диференційних ознак наступного голосного. Такі склади регулярно трапляються і в кінцевих відкритих позиціях фонетичних слів. Даємо нижче два ряди складів з різним ступенем консонантно-вокальної акомодациї, що не переходить у дифузію силабемного характеру (як у ж'і^н, ш'і^н, ч'і^н):

- 1) пі, бі, ті, ді
- 2) п'і^н, б'і^н, т'і^н, д'і^н

Артикуляція першого ряду більш жорстка і має переважно дорсальний характер. Артикуляція другого ряду м'якіша і має переважно апікальний характер. В синтагматиці говору перший ряд є запозиченим, а другий вироблений власною системою. Тому у вимові одного інформанта ці варіанти не зустрічаються, а характеризують окремі ідіолекти (доречі, саме чергування і//и//ы підтримує велярність окремих груп приголосних разом із впливом української вимови типу ті, бі).

Отже, певні інтерферентні зсуви в ритмодинамічній структурі слова і фрази, а також вар'ювання інтонаційного контуру підготували наголошений склад до послаблення його функціональності за рахунок її посилення у ненаголошених позиціях. Запозичене чергування наголошених голосних в таких просодичних умовах не мало змоги редукувати смислову сторону слова. Так почалось формування нових модифікацій як голосних, так і приголосних у межах складу. Правила коартикуляції вимагали обов'язкових змін. І вони почалися водночас з двох сторін (ліворуч і праворуч від голосної) і на двох рівнях (супрасегментному і сегментному).

Як бачимо, в ході дослідження з'явилася необхідність уважнішого аналізу просодики, що і зумовило введення до структури дисертації глави 3.

Глава 3 "Деякі закономірності, що спостерігаються на рівні просодики слова і фрази в говорі". З'ясування просодичних закономірностей дозволяє уточнити такі системні явища як розвиток акання, формування редукції консонантно-вокальної дифузії тощо. В роботі наголошується на принциповому значенні висновку казанських фонетистів про те, що "ударный гласный не всегда выделяется наибольшей длительностью и интенсивностью". Саме така

можливість призводить у нашому острівному говорі до формування в наголошених позиціях таких звуків як л, и°, и°.

Характер РДС (ритмо-динамічних структур) в говорі зумовлюється такими закономірностями:

1. Інтенсивність переднаголошеного вокалізму зберігається, а довгота набуває особливих характеристик, що не є традиційними для південноросійських говорів: другий і перший переднаголошені склади наближаються по довготі один до одного. Ця закономірність потверджується також спостереженнями інших дослідників південноросійських говорів як материкових в оточенні українських говірок (С.С.Висотський), так і острівних в Україні (Л.Ф.Ципцюра та ін.).

2. В даному острівному говорі з історично дисимілятивним типом акання і якання спостерігаються усереднені показники характеру наголосу між південноросійським і північноросійським варіантами (висновок обґрунтовується інструментальними дослідженнями казанських фонетистів, Л.Ф.Ципцюри і Р.Ф.Касаткіної, що описували явище децентрованості наголосу в російських діалектах).

3. На сучасному етапі розвитку дисимілятивний принцип в острівному говорі є сильно послабленим. Він нібито перейшов у нову якість: став скритою причиною дисимілятивної рефлексії сильно вокалізованих ненаголошених голосних. Такий розвиток просодики підтримує український говір. Відомо, що в українських діалектних РДС спостерігається скорочення довготи голосної в кожному другому складі. Саме тому зближення з українським говором говору острівного ішло не шляхом принципової перебудови РДС, а лише у формі завищення числових показників ритмо-динамічних параметрів. В результаті в російському говорі децентрувався інтонаційний контур фрази. Послаблення ж центру фразової інтонації призвело до змін в характері наголошених голосних. В свою чергу послаблення ролі позиції слова у фразі і підвищення ролі словесних параметрів наголосу (в першу чергу - тону) супроводжується помітною вокальною наповненістю ненаголошених голосних в кінцевих позиціях фрази.

Отже, можна стверджувати, що формування дифузних складів обумовлено цілим комплексом просодичних інтерферентних зсувів, в центрі якого стоїть формування змішаного типу РДС з перевагою південноросійського типу. Такий комплекс став "дозволом" для запозичення з української говірки 1) чергування голосних, що підтримало 2) процес депалаталізації губних і зубних проривних і неусталену твердість-м'якість шиплячих; це призвело до 3) формування дифузних складів.

4. Про редукацію. В акаючих російських говорах [ъ] - асиміляція є характерною рисою реалізації післянаголошеної артикуляційної програми. Проникнення такої [ъ]-асиміляції в переднаголошені позиції (як у слові пътъпъясаний) стало можливим тільки в структурі синтагми з послабленими ритмо-динамічними параметрами складів,

дозволило реалізуватися прогресивній міжскладовій асиміляції типу [в'арбвчкьй пьтпъџасаний] (порівняймо з прогресивним асимілюючим впливом кінцевого голосного на голосний енклітики в північноросійських говорах: на глазу-ту, с'эно-то, сразу-жу тощо). З іншого боку, спостерігається північноросійський тип регресивної міжскладової асиміляції (по'дво'кнб, б'улб) та південносхідний тип регресивної асиміляції в післянаголошених складах (сл'уиунут, џспид'і). Іноді спостерігається і південно-західна дисиміляція голосних ліворуч (регресивна) і праворуч (прогресивна) від наголошеного складу (риг'жа, сбсунки). Така складна фонетична картина мала змогу реалізуватися тільки за умов відносного посилення автономності слів у структурі фрази і підвищення ролі місця нагласу в структурі автономізованого слова. Це означає, що в досліджуваному острівному говорі живе потенція зближення з українським говором і в подальшому.

Можна зробити висновок, що ствердженню певного типу РДС і мелодики заважає розвиток недисимілятивного вокалізму. У межах змішаного типу РДС простежується загальна закономірність нейтралізації дисимілятивного впливу наголошеного складу на переднаголошений і післянаголошений склади і ствердження міжскладового взаємовпливу в структурі слова і фрази зі спільним для північноросійських і південноросійських говорів асимілятивним принципом. Перевага північного чи південного варіанту асиміляції залежить від віку інформанта. Так, послаблення ритмо-динамічних параметрів першого переднаголошеного складу простежується як у групі інформантів похилого віку, так і на рівні ідіолектів в інших вікових групах. Останнє явище консервується впливом української просодики, характерною рисою якої є зниження акустичних параметрів голосних через один склад.

Наприкінці дисертації узагальнюються результати дослідження і робляться висновки у відповідності з проблематикою, що сформульована у Вступі. Нижче подаємо їх у скороченій формі:

1. Російський острівний старообрядницький говір Новоушицького району Хмельницької області можна віднести до групи південно-західних материкових російських говорів з первинним дисимілятивним принципом організації вокалізму жиздринського підтипу з [э]-дисиміляцією в першому переднаголошеному складі перед складом з наголошеним [а]. На сучасному етапі розвитку говору характерні недисимілятивне акання і асимілятивно-дисимілятивне якання зі спорадичною редуцією в першому переднаголошеному складі як то характерно для південно-західних материкових російських діалектів.

2. Інтерференція в острівному говорі має довгу історію і спостерігається водночас на сегментному і супрасегментному рівнях фонетичної системи, взаємообумовлюючись. Фонетична інтерференція підтримується також через запозичення української лексики і морфологічних явищ, яке супроводжується належною

адаптацією нових елементів, хоча остання може і не спостерігатися (порівняйте: в'ід'блкі,фт'акáл'і, rád'íl'ic', але: зóшит, ф'іртка тощо). В результаті сегментних і супрасегментних інтерферентних процесів і явищ просодика російського і українського говорів зблизилися. В острівному говорі сформувався алгоритм РДС слова в структурі фрази, що характеризується зниженням ритмо-динамічних параметрів в кожному другому (ненаголошеному) складі. А це до певної міри співпало з первинним для острівного говору південно-західним типом просодики материкових російських говорів. Поступово такі процеси призвели до формування нового принципу регресивної асиміляції ненаголошених голосних: переднаголошених під впливом наголошеного голосного і післянаголошених під впливом кінцевого голосного. Основною ж причиною заміни південно-західного дисимілятивного принципу на загальноросійський асимілятивний став процес розвитку сильного акання та якання, який ще не завершений.

3. Походження острівного говору і особлива складність інтерферентних процесів, що в ньому спостерігається, допомагають з'ясувати загальні риси міграційного шляху старообрядницької общини так званих "пилипонів" (ця назва зберігається в найменуванні села Пилипи-Хребтіївські і є українсько-польським варіантом російського "филипповцы"). Дані дослідження вказують на те, що первинне заселення Пилипів було пов'язане з общиною пилипонів, яка прийшла з центральних губерній Росії і була носієм середньоросійської акаючої говірки. За даними історико-етнографічної літератури це могло статися ще у XVIII ст. Але вже в середині XIX ст. в результаті переслідувань царського уряду до Пилипів прийшли старообрядці з Ветки, що в Білорусі, а також біблі селяни з північного заходу і південного сходу Росії. Ветківці принесли до Пилипів більш сувору традицію життя і боротьби за "істинне благочестя". Так, приблизно 150 років тому почалася нова інтерферентна хвиля, найсильнішим фактором якої були носії південно-західних російських говорів, що прийшли з Ветки. Тривалі контакти з акаючими говорами білорусів і росіян могли стати підґрунтям для подальших процесів нейтралізації дисимілятивного принципу організації вокалізму.

4. Щодо перспективи подальшого розвитку острівного говору найбільш суттєвими процесами є такі: спостерігається формування твердості ж, ш і м'якості ч'; довгої м'якої шиплячої ш' через стан твердості ш; співвідношення по твердості-м'якості в групі задніх приголосних (окрім h (x), м'яка пара якої обмежується функціональним посиленням /ф': катеф'іс манáрф'іа); збереження w (ў) тільки в слабких позиціях і в проклітиках; чергування і/и/ы буде нейтралізовано, оскільки в мовленні молоді спостерігається підвищення ритмо-динамічних параметрів наголошених складів, що супроводжується посиленням кількісної редукції в післянаголошених складах; відповідно модифікація фонемі /і/-[і'] - має бути

нейтралізована швидше за модифікацію після творчих приголосних, оскільки розвиток категорії твердості м'якості в першу чергу нейтралізує силабемний характер складів.

5. З іншого боку, старші покоління зберігають історичний характер РДС і мелодики, близькі до автохтонного українського говору, що стримує зворотній процес в мовленні молоді. Це підтримується посиленням запозичення з українського говору лексики, словарних форм. Таким чином, більш розвинутий в бік недисимілятивності вокалізм молоді затримує інтерференцію на фонетичному рівні і зближується з українським говором головно на рівні лексики і морфології.

6. Підтримка мовної традиції, обумовлена формами життя в побуті і на виробництві, має тенденцію до послаблення. Подальше зближення острівного російського говору з літературним варіантом чи з українським говором залежатиме також від психологічних настанов, від почуття етнічної самосвідомості, від обізнаності з життям своїх предків тощо. Саме ці ознаки суттєво впливають на зміни у варіантах острівного говору в різних селах Новоушицького району, що полягають в наявності чи відсутності певних інтерферентних явищ, а також у характері асиміляції ненаголошених голосних.

І все ж первинна основа острівного говору надійно зберігається. Це і є головним доказом генетичної спорідненості різномовних говорів - російського і українського. Тобто основа російського говору "дозволяє" таку міру інтерференції, результати якої максимально можуть зближувати окремі локальні ланки української та російської систем. При цьому запозичення іде природньо, через перетворення інтерферентних процесів у власні внутрішньосистемні процеси.

Основний зміст дисертації відображено в публікаціях:

1. До історії розвитку російських острівних говірок старообрядницьких поселень Білокриницької ієрархії // "Мова та історія". Періодичний збірник наукових праць. Випуск 7. Київ, 1995, с.:3-8.
2. Акомодация як інструмент функціонального зсуву (до проблеми російсько-українських діалектних впливів) // "Мова та історія". Періодичний збірник наукових праць. Випуск 7. Київ, 1995, с.9-11.
3. Пособие к спецкурсу "Русские говоры на территории Украины". Киев, 1995, 24 с. (у співавторстві з О.О.Володимирською).
4. Характер акомодаци́йних процесів у наголошених складах у ході фонетичної інтерференції російського острівного говору на терені південно-західної української діалектної зони. // Тези доповідей I-ї Міжнародної конференції пам'яті професора Ю.О.Жлуктенка (1915-1990) "Мови європейського культурного ареалу: проблеми розвитку і взаємодії". Київський університет, 1995, с.109.